

UDK:930

Nafisa VALIEVA,
Namangan davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi
E-mail:nafisavaliyeva1981@gmail.com

NamDU professori, t.f.d A.Rasulov taqrizi asosida

YAGONA TURKISTON G'OYASI: MARKAZIY OSIYO TARIXIDAGI BIRINCH DEMOKRATIK DAVLAT REJASI YO'LIDAGI INTILISH

Аннотация

Ushbu maqolada Turkiston mintaqasida siyosiy hayot, jumladan boshqaruv tizimidagi kamchiliklar, xalqning ahvoli, ziyolilarning munosabati, ularning ma'naviy hayotga ta'sir o'tkazishga harakat qilishlari xususida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: Mulkdor, ulamolar, qozilar, aktsiyadorlik jamiyatlari, Turkiston general-gubernatorligi, "begona zot", "yerli aholi".

ИДЕЯ ЕДИНОГО ТУРКЕСТАНА: ПУТЬ К ПЕРВОМУ ДЕМОКРАТИЧЕСКОМУ ГОСУДАРСТВЕННОМУ ПЛАНУ В ИСТОРИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация

В данной статье представлена информация о политической жизни Туркестанского края, в том числе о недостатках системы управления, состоянии народа, отношении интеллигенции, ее стремлении влиять на духовную жизнь.

Ключевые слова: Владелец, писцы, судьи, акционерные общества, Туркестанское генерал-губернаторство, «иноходец» («иностранный порода»), туземец («землеладельческое население»).

THE IDEA OF A UNITED TURKESTAN: A STRIPE TOWARDS THE FIRST DEMOCRATIC STATE PLAN IN THE HISTORY OF CENTRAL ASIA

Annotation

This article provides information about the political life of the Turkestan region, including the shortcomings of the management system, the state of the people, the attitude of the intelligentsia, its desire to influence the spiritual life.

Key words: Owner, scribes, judges, joint-stock companies, Turkestan Governor-Generalship, "foreigner" ("foreign breed"), native ("landowning population").

Kirish. Ma'lumki, jadidchilik Markaziy Osiyo mintaqasi ijtimoiy taraqqiyotining XIX asr oxiri – XX asr boshidagi keskin burilish bosqichida paydo bo'lgan edi. Jadidchilik jamiyatni yangilash va isloh qilish harakati bo'lgan. Birinchi bosqichda harakat ishtirokchilari mavjud ijtimoiy tizimni boshdan-oyoq o'zgartirishga harakat qilmagan. Ijtimoiy hayotning alohida sohalari, eng avvalo, ta'limning ma'naviy sohasini isloh qilish ustuvor vazifa o'laroq ko'ringan. Ha, shuni ham qayd etish joizki, ular dunyoqarashiga Turkiyadagi 1907-1908-yillardagi inqilobiy harakat va 1912-yildagi Eron inqilobi ta'sir ko'rsatgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Aynan jamiyatni isloh etish masalalari, aynan islom dinini isloh qilish bilan bog'liq masalalar, erkak va ayollarning teng huquqligiga oid masalalar – bular barchasi XX asr boshida albatta ko'tarilgan. Ammo keyinchalik, ayniqsa, 1917-yilgi fevral inqilobidan so'ng, monarxiya rejimi ag'darib tashlangach, bu harakat siyosiy lashuv yo'liga o'tdi. Bu yerda ishchilar, deputat askarlar kengashlari tuzila boshladi va o'sha paytda bu g'oyalar jadidlar ongiga kirib bordi va ular mana shu ta'sir ostida dastlab ijtimoiy tashkilotlar tuzish, so'ngra musulmonlarning siyosiy partiyalarini tuzish masalalarini o'rta tashlaydigan bo'ldi.

Tadqiqot metodologiyasi. Albatta, asta-sekin Rossiya Federativ Demokratik Respublikasi tarkibida avtonom – muxtor respublika tuzish g'oyasi ilgari surila boshladi. Ya'nikim, yagona Turkiston g'oyasini aynan jadidlar harakatiga taalluqli deb ayitishimiz mumkin, chunki ushbu hududni Rossiya imperiyasi bosib olgandan va bu yerda mustamlakachilik rejimi o'rnatilgandan so'ng o'sha paytda

ziyolilar o'z qarashlarini, fikrini ochiq ayta olmasligi tayin edi. Ilk jadid tashkilotlari va jadidlarniki deb ataladigan birinchi gazeta "Taraqqiy" tashkil etilgandan – 1906-yil 27-iyundan – so'ng shunaqa imkoniyat paydo bo'ldi. O'sha paytda jadidlar ham "taraqqiyparvar" deb atalgan. Ular gazetasida "taraqqiy", "taraqqiyot" tushunchasi haqida yozar edi. Ayni choqda shuni ham qayd etish zarurki, o'sha paytda jadidlar chop qilgan gazetalar qandaydir kitob do'konlari orqali emas, qo'lma-qo'l tarqatilgan, ularning cheklangan adadi bir qo'ldan ikkinchisiga yashirin tarzda uzatilgan, chunki ular eski o'zbek tilida arab alifbosida yozilgan. Bu davr monarxiya rejimi hukm surayotgan 1905-1908-yillar bo'lgan. Albatta, jadidlar harakatini, ular gapirgan gaplarni nazorat qilib turuvchi senzura bor edi. Shuning uchun yagona Turkiston g'oyasi qayerdan: jadidlardan olingani yoki bu ko'hna orzu bo'lgani haqida ma'lumot berayotib, albatta, Turkiston g'oyasi, yagona Turkiston g'oyasi jadidlar vaqtida dunyoga kelgan edi, deb ayitishim mumkin. Ko'pchilik mana shu yagona Turkiston g'oyasini o'sha zamonda tushunmagan, chunki u vaqtda Rossiya imperiyasidan ajralib chiqish va alohida davlat barpo etish uchun sharoit bo'lmagan. Shu bilan birga, Rossiya ma'muriyati va hokimiyati bu masalaga juda qattiq qaragan va jarayonni kuzatib borgan.

Tahlil va natijalar. 1917-yilning 26-28-noyabr kunlari Qo'qonda bo'lib o'tgan Butun Turkiston musulmonlarining favqulodda IV qurultoyida e'lon qilingan Turkiston muxtoriyati O'lka jadidlarining yillar bo'yi kurashgan, «Haq berilmas, olinur!» shiorining amaldagi ifodasi bo'lgandi. Lekin endi-endi qadamlarini qo'yayotgan, hokimiyat sifatida to'la-to'kis asoslarini mustahkamlayotgan

muxtoriyat 1918-yilning fevralida batamom tugatiladi, tashabbuskorlari mahv etildi. Bu kun alohida tantana bilan nishonlanmasa-da, tor davralarda eslab qo'yiladi, sanoqli tarixchi-tadqiqotchining ma'ruzalari eshitaladi, biroq, bir guruh faollarning fikricha, mamlakatning milliy bayramlaridan biri bo'lishi lozim bo'lgan bu tarixiy kun ko'pincha unutiladi. Muxtoriyat 27-noyabrda tashkil etildi va 1918-yil fevralida yakson etildi. Ushbu qaror juda noaniq vaziyatda yangradi va juda ko'pchilik buning uzoq davom etadi, deb o'ylagan.

Muxtoriyat Rossiya Respublikasi ichida tashkil etildi – bu mustaqillik deklaratsiyasi ham emasdi. Bu bolsheviklar hokimiyatni egallashiga qarshi harakat edi va bolsheviklar qo'li baland kelmaganida omon qolardi. Muxtoriyatchilar bolsheviklar ularga hokimiyat berishiga ishonadigan darajada shunchalik sodda edimi yoki sobiq imperiya o'rnida shunday muxtoriyatlar bo'lishi mumkinligiga bolsheviklarning o'zi ham samimiy ishongan va boshqalarni shunga ishontira olganmi? U holda qanday qilib uch oy ichida bu qarash, bu kayfiyat butunlay o'zgaragan? Yo'q, ular sodda, go'l emasdi. Muxtoriyatchilar bolsheviklar hokimiyatni juda osonlik bilan qo'sh qo'llab topshirishiga ham ishonmagan. Bolsheviklar tutadigan yo'l behad noaniq bo'lib, muxtoriyatning e'lon qilinishi bolshevizmga to'la-to'kis qarshi harakat edi aslida. Vaziyat kutilganidan tez o'zgarib, bolsheviklar va ularning hammaslari, tarafdorlari barcha qurollarga ega bo'lib olgandi. Inlklyuziv hukumat sifatida e'tirof etsa bo'ladigan muxtoriyat nega Qo'qonda e'lon qilingan, Toshkent yo Samarqandda emas? Toshkent rus hokimiyatining markaziga aylangan, Toshkent soveti esa faqat rus bo'lgan proletariat nomi bilan ayni shu yerda hokimiyatni qo'lga olgandi. Adib Xolidning «O'zbekiston tavalludi: ilk SSSR davrida millat, imperiya va inqilob» kitobidan:

«Sho'roi islomiya rahbarlari yana bir karra Fevral inqilobi va'da qilgan vakillik va muxtoriyat tamoyilini Rossiyadagi Muvaqqat hukumatga bog'lamasdan talab etishga chog'landi. Shu maqsadda ular 27-noyabr kuni Qo'qon shahrida Turkiston musulmonlarining navbatdagi kongressini chaqirishdi. Qo'qon hali Toshkentdagi rus muhojir sotsialistlari qo'li yetmagan, Turkistonda Toshkentdan keyin turadigan eng rivojlangan iqtisodiy markaz edi. Yig'ilishda Turkistondagi musulmon siyosatining ko'zga ko'ringan barcha arboblari qatnashdi. Ulamo jamiyati a'zolarigina bundan mustasno. Sherali Lapin, Fuqaho jamiyatining yetakchisi muftiy Sadriddinxon Sharifxo'ja o'g'li ham o'sha yerda edi...

Kongress 54 kishilik Kengashga bo'ysunuvchi sakkiz a'zolik «Turkiston muxtoriyatining muvaqqat hukumati»ni sayladi. 32 kishi majlisga kelganlar orasidan saylandi, qolgan 18 joy g'ayrimuslim tashkilot va partiyalar tomonidan to'ldirilishi kerak edi, yana to'rtta joy mahalliy Dumalar vakillariga beriladigan bo'ldi. Kengash a'zolari orasida Turkistonda ko'zga ko'ringan musulmon arboblarning hammasi bor edi, biroq rus tahsilini olgan musulmon ziyolilari ko'pchilikni tashkil etardi... Kengashga saylangan 32 kishi orasida Sherali Lapin bilan Behbudiy ham bor edi. Ulamlar tarkibga kiritilmadi, lekin mo'tadil kayfiyatdagi ruslarga ularni Toshkent sovetlaridan uzoqroq tutish niyatida nomutanosib tarzda ko'p o'rin berildi. Alalxusus, faoliyatidan ulamo va sovetlar chetlashtirilgan kongress va u tayinlangan hukumat mintaqadagi keng liberal kuchlar ittifoqiga aylandi.

Toshkent Soveti legitimligini sinflar kurashi tarzida asoslasi, Qo'qonda e'lon qilingan hukumat o'z umidlarini Fevral inqilobi va'dalariga bog'ladi. Ushbu hukumat Rossiya siyosati doirasida faoliyat yuritdi, mustaqillikni emas, muxtoriyatni talab etdi, mintaqa liberal ruslarining ko'magiga erishish uchun ularga boshqaruv Kengashida haddan tashqari katta vakillikni (uchdan bir o'rin) berdi. Muxtoriyat rus bosqini yaratgan chegaralar doirasida hududiy xarakterda

bo'lgan, kongress Turkistonda yashaydigan elatlarni (narodnosti) aks ettirishga da'vogar edi. Yangi hukumat Rossiya imperiyasidagi boshqa aksilbolshevik kuchlar bilan aloqani mustahkamlashga urindi".

Xulosa va takliflar. Muxtoriyat ilk e'lon qilingan vaqtda uning salkam 10 kishik hukumatida uch vazir qozoq (bosh vazir – ichki ishlar vaziri Muhammadjon Tinishpayev, tashqi ishlar vaziri Mustafo Cho'qay, ichki ishlar vaziri o'rinbosari Abdurahmonbek O'razayev), ikki nafari tatar (bosh vazir o'rinbosari Shohislom Shohiahmedov, qurolli kuchlar rahbari Mahdi Chanishev), bir nafari yahudiy (moliya vaziri Solomon Gersfeld) bo'lgan. Keyinchalik oziq-ovqat vaziri Obidjon Mahmudov o'rniga Rafael Potelyaxov (yahudiy) tayinlangan. Hukumat tarkibida yevropalik aholi uchun to'rt o'rin ajratilgan edi, muxtoriyat parlamenti vazifasini bajarishi kerak bo'lgan Turkiston Milliy majlisidagi 54 o'rinning 18 tasi ham yevropalik aholi uchun ajratilgan edi. Ma'lumki, jadidchilik Markaziy Osiyo mintaqasi ijtimoiy taraqqiyotining XIX asr oxiri – XX asr boshidagi keskin burilish bosqichida paydo bo'lgan edi. Jadidchilik jamiyatni yangilash va isloh qilish harakati bo'lgan. Birinchi bosqichda harakat ishtirokchilari mavjud ijtimoiy tizimni boshdan-oyoq o'zgartirishga harakat qilmagan. Ijtimoiy hayotning alohida sohalari, eng avvalo, ta'limning ma'naviy sohasini isloh qilish ustuvor vazifa o'laroq ko'ringan. Ha, shuni ham qayd etish joizki, ular dunyoqarashiga Turkiyadagi 1907-1908-yillardagi inqilobiy harakat va 1912-yildagi Eron inqilobi ta'sir ko'rsatgan. Aynan jamiyatni isloh etish masalalari, aynan islom dinini isloh qilish bilan bog'liq masalalar, erkak va ayollarning tenghuquqligiga oid masalalar – bular barchasi XX asr boshida albatta ko'tarilgan. Ammo keyinchalik, ayniqsa, 1917-yilgi fevral inqilobidan so'ng, monarxiya rejimi ag'darib tashlangach, bu harakat siyosiy lashuv yo'liga o'tdi. Bu yerda ishchilar, deputat askarlar kengashlari tuzila boshladi va o'sha paytda bu g'oyalar jadidlar ongiga kirib bordi va ular mana shu ta'sir ostida dastlab ijtimoiy tashkilotlar tuzish, so'ngra musulmonlarning siyosiy partiyalarini tuzish masalalarini o'rta tashlaydigan bo'ldi. Albatta, asta-sekin Rossiya Federativ Demokratik Respublikasi tarkibida avtonom – muxtor respublika tuzish g'oyasi ilgari surila boshladi. Ya'nikim, yagona Turkiston g'oyasini aynan jadidlar harakatiga taalluqli deb aytishimiz mumkin, chunki ushbu hududni Rossiya imperiyasi bosib olgandan va bu yerda mustamlakachilik rejimi o'rnatilgandan so'ng o'sha paytda ziyolilar o'z qarashlarini, fikrini ochiq ayta olmasligi tayin edi. Ilk jadid tashkilotlari va jadidlarniki deb ataladigan birinchi gazeta "Taraqqiy" tashkil etilgandan – 1906-yil 27-iyundan – so'ng shunaqa imkoniyat paydo bo'ldi. O'sha paytda jadidlar ham "taraqqiyparvar" deb atalgan. Ular gazetasida "taraqqiy", "taraqqiyot" tushunchasi haqida yozar edi. Ayni choqda shuni ham qayd etish zarurki, o'sha paytda jadidlar chop qilgan gazetalar qandaydir kitob do'konlari orqali emas, qo'lma-qo'l tarqatilgan, ularning cheklangan adadi bir qo'ldan ikkinchisiga yashirin tarzda uzatilgan, chunki ular eski o'zbek tilida arab alifbosida yozilgan. Bu davr monarxiya rejimi hukm surayotgan 1905-1908-yillar bo'lgan. Albatta, jadidlar harakatini, ular gapirgan gaplarni nazorat qilib turuvchi senzura bor edi. Biz O'zbekiston markaziy arxivida ishladik. U – juda noyob arxiv, u yerda juda ko'plab hujjatlar saqlanib qolgan – rus tilida bitilgan hisobotlar ham bor. Ular senzura qiluvchi tashkilotlar hisobotlarida gazetalar, gazetalar muharrirlari, ularda qanday masalalar ko'tarilayotgani haqida yozilgan. Shuning uchun yagona Turkiston g'oyasi qayerdan: jadidlardan olingani yoki bu ko'hna orzu bo'lgani haqidagi savolingizga javob berayotib, albatta, Turkiston g'oyasi, yagona Turkiston g'oyasi jadidlar vaqtida dunyoga kelgan edi, deb aytishimiz mumkin. Ko'pchilik mana shu yagona Turkiston g'oyasini o'sha zamonda tushunmagan, chunki u vaqtda

Rossiya imperiyasidan ajralib chiqish va alohida davlat barpo etish uchun sharoit bo'lmagan. Shu bilan birga, Rossiya ma'muriyati va hokimiyati bu masalaga juda qattiq qaragan va jarayonni kuzatib borgan.

ADABIYOTLAR

1. Ражабов К., Хайдаров М. Туркистон тарихи. – Т.: “Университет”, 2002. – Б. 5.
2. Расулов А., Исокбоев А., Насреддинова Н. Туркистон ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида татарлар. – Т.: “Турон-иқбол”, 2019. – Б. 34.
3. Абдуллаев Р. Национальные политические организации Туркестана в 1917-1918-годы. – Т.: “Adabiyot uchqunlari”. – С. 75.
4. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Иккинчи китоб. – Т.: “Шарк”, 2000. – Б. 11.
5. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Биринчи китоб. 1917-1939 йиллар. – Т.: “O'zbekiston”, 2019. – Б. 24.
6. Мусульманские депутаты Государственной думы России. 1906-1917 гг. Сборник документов и материалов. – Уфа: «Китап», 1998. – С. 293-295.
7. <https://e-tarix.uz/vatan-tarixi/475-vatan-tarixi.html>